

НАУКОВА СПАДЩИНА ПРИХИЛЬНИКІВ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ БОРИСА МИКОЛАЙОВИЧА ЧИЧЕРІНА

© Гирила І. М., 2016

У статті з позицій новітніх знань і досягнень науки, передового досвіду юридичної практики досліджено філософсько-правову та історичну спадщину прихильників та послідовників видатного науковця як природного права, так і державно-правового діяча – Бориса Миколайовича Чичеріна. У статті проаналізовано наукові праці вітчизняних та зарубіжних науковців, присвячені науковій спадщині відомого філософа.

Ключові слова: філософська, правова, історична спадщина, послідовники, природне право, Б. М. Чичерін.

І. М. Гирила

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ СТОРОННИКОВ ТВОРЧЕСТВА БОРИСА НИКОЛАЕВИЧА ЧИЧЕРИНА

В статье с позиций новейших знаний и достижений науки, позитивного опыта юридической практики исследуются аспекты философско-правового и исторического наследия сторонников и последователей известного мыслителя – как в сфере естественного права, так и в сфере государственно-правового управления – Бориса Николаевича Чичерина. В статье проанализированы научные труды отечественных и зарубежных ученых, которые посвящены научному наследию известного философа.

Ключевые слова: философское, правовое, историческое наследие, последователи, философия права, Б. Н. Чичерин.

I. M. Gyryla

SCIENTIFIC HERITAGE SUPPORTERS CREATIVE WORKS OF BORIS CHICHERIN

The article from the standpoint of modern knowledge and science, excellence in legal practice investigates the philosophical and legal and historical heritage supporters and followers as an outstanding scholar of natural law, and state-legal figure – Borisa Nikolayevicha Chicherina. The article analyzes the scientific work of domestic and foreign scholars dedicated to scientific heritage of the famous philosopher.

Key words: philosophical, legal, historical heritage, followers, natural law, B. M. Chicherin.

Постановка проблеми. Сучасні реалії юридичної науки все частіше вимагають від науковців перегляду та переосмислення спадщини різних філософів, теоретиків та істориків права. Останнім часом сторінки наукових публікацій все частіше звертають нашу увагу на доробки та праці правознавців кінця XIX – початку XX ст., зокрема й на праці Бориса Миколайовича Чичеріна, які містять у собі проблемні та актуальні питання для сьогодення, для регулювання суспільних відносин та для науки загалом.

Відомо, що значна частина наукових робіт та наукових пошуків, які створив та здійснював автор, була присвячена природному праву. Але також відомо, що в той період розвитку

юриспруденції жоден із векторів школи природного права не був вільним від існування, у науковому пошуку, від тих чи інших суттєвих суперечностей.

В цьому сенсі (щодо суперечностей – *О. С.*), то Борис Миколайович Чичерін зробив вдалу спробу здолати зазначені суперечності природно-правової школи. Передусім, це було пов'язано із метафізичним (наукознавчим) створенням самої ідеї природного права. Філософською основою для науковця для такого утвердження природного права була гегелівська діалектична філософія [1, с. 56–57].

Визнаючи погляди про іманентність та детермінанту саморозвитку Абсолютної Ідеї (в природному праві – *О. С.*), Б. М. Чичерін дійшов висновку, що єдиним критерієм наукового дослідження у сутності та визначеності природного права є метафізика, які відкриває вічні та незмінні закони розвитку Абсолютного Духу [2, с. 17–18].

Тому наша увага звернена саме на творчий доробок науковця в площині природного права, що, своєю чергою є також предметом наукових дискусій багатьох сучасних учених. У наш час виникають багатозначні та різнобічні погляди й на природне право, й на його сутність та призначення, що зумовлює необхідність ґрунтовнішого переосмислення та дослідження наукової природно-правової спадщини, зокрема досліджень Б. М. Чичеріна.

Аналіз дослідження проблеми. Наукові праці та погляди Б. М. Чичеріна достатньо схвалені та широко відомі у різних колах науковців ще за його життя та високо оцінені такими дослідниками, як: П. І. Новгородцев, Н. О. Лоський, Л. А. Тіхоміров, О. М. Трубецький, В. В. Зеньковський та ін. [3, 4].

Поміж ідей, які висловлював Б. М. Чичерін, зазначені однодумці науковця особливо звертали увагу на визначення людської особистості як абсолютної цінності, а також на встановлення нею правових гарантів її свободи як поміж собі подібних так і в стосунках із державою [5, с. 6–7].

Отже, як свідчить проведений нами ще незначний аналіз, джерелознавча база дослідження наукової спадщини видатного філософа права Б. М. Чичеріна не повною мірою ще опрацьована з боку науки, а саме природного права, і не була предметом окремого наукового вивчення. Проте, в межах фундаментальних наукових правових та філософських праць означена проблематика була значною та вагомою частиною окремих робіт, серед яких праці Є. М. Трубецького, П. І. Новгородцева, П. М. Мілюкова, П. Б. Струве, Г. Д. Гурвича, Н. О. Лоського, В. В. Зеньковського, В. Д. Зорькіна, Л. І. Новікова, А. В. Полякова, А. І. Нарежного.

Метою статті є визначити, на основі аналізу наукових праць, основні аспекти наукової спадщини Б. М. Чичеріна та його послідовників й прихильників щодо його наукових поглядів, особливо щодо ідей природного права, його призначення і сутності та реалізації особистості в такому праві.

Виклад основного матеріалу. Широка творча спадщина Б. М. Чичеріна становить, безсумнівно, інтерес і для сучасної науки, зокрема для правознавства.

Він був не тільки талановитим теоретиком та істориком права, оригінальним представником неогегельянства в філософії, але і засновником державної школи у вітчизняній історіографії, а також й фахівцем у галузі природознавства, що свідчить про різносторонність та всеобізнаність науковця.

Великий вплив на погляди Б. М. Чичеріна мала філософія Фрідріха Вільгельма Йозефа Шеллінга, який проблему правової держави і свободи особистості розглядав в плані формування народної самосвідомості та освіти універсального правового простору, що багато в чому визначило культурно-національний універсалізм філософії права Б. М. Чичеріна. “Філософія права” Б. М. Чичеріна є своєрідним підсумком його багаторічної наукової діяльності.

Борис Миколайович Чичерін є одним з найбільш сильних і багатогранних мислителів другої половини ХІХ ст. Він повноправно може вважатися засновником політичної та в певній мірі філософської науки. Його “Історія політичних навчань” усе ще залишається найглибшим

дослідженням цього питання не тільки в вітчизняній, але, мабуть, і у світовій науці. Розробці ключових ідей політико-філософського вчення Б. М. Чичерін присвятив свої основні праці, такі як: “Про народне представництво”, “Власність і держава” у двох томах, тритомний “Курс державної науки” [6, с. 20].

Великою постаттю філософської думки другої половини XIX століття був Борис Миколайович Чичерін. В основі його політико-філософського вчення лежить ідея особистості, її гідності і її свободи. Вся складна будівля суспільних наук, вчення про державу, вважає Борис Чичерін, повинна будуватися на цьому фундаменті. Дослідження його вчення про державу під цим кутом зору сьогодні представляється вкрай важливим і актуальним як для державної теорії, так і практики.

До числа кращих дореволюційних дослідників творчості Б. М. Чичеріна треба віднести його найближчого учня і послідовника І. В. Михайлівського. Слід також відзначити роботи Є. М. Трубецького, П. І. Новгородцева, П. М. Мілюкова, Б. П. Вишеславцева, і вже після революції в еміграції з’явилися роботи П. Б. Струве, Г. Д. Гурвича, Н. О. Лоського, В. В. Зеньковського. Серед вітчизняних дослідників, радянських і пострадянських, слід відзначити В. Д. Зорькіна, В. А. Китаєва, Р. А. Кіреєву, Г. Б. Кізельштейна, В. І. Пріленського, С. С. Секиринського, О. М. Медушевського, В. Ф. Пустарнакова, В. С. Нерсесянца, Л. І. Новікову, І. М. Сіземську, Л. М. Іскру, О. М. Єригіна, А. І. Нарезного, А. В. Захарова, А. В. Полякова, А. С. Кокорева, Г. С. Криницьку [7].

Говорячи про Б. М. Чичеріна, хочеться згадати про його знайомство з українським генієм – Т. Г. Шевченком, яке відбулося саме так: 24 березня М. Щепкін влаштував “званий обід”, на який було запрошено й кобзаря української літератури Т. Г. Шевченка.

Після цього в щоденнику Т. Г. Шевченка з’явився запис: “Н[иколай] М[ихалыч] праздновал новосельє свого магазина и по этому случаю задал пир московской учено-литературной знаменитости. И что это за очаровательная знаменитость! Молодая, живая, увлекающаяся, свободная атмосфера! Здесь я встретил Б. Н. Чичерина, и многих других. Я встретился и познакомился с ними, как с давно знакомыми родными людьми” [8, с. 387]. Звичайно, ця зустріч вразила обох та, безумовно, внесла свої корективи на погляди свободи, держави та існування суспільства.

Говорячи про учнів Чичеріна Б. М., необхідно згадати Ключевського Василя Йосиповича, який народився 16 січня 1841 р в сім’ї сільського священика Пензенської єпархії. Навчався в Пензенському духовному училищі і Пензенській духовній семінарії. Під впливом особливо саме природно-правових поглядів та ідей Б. М. Чичеріна визначилися і власні наукові інтереси В. Й. Ключевського.

Під час навчання в університеті у лекціях, які читав Б. М. Чичерін, молодого науковця захоплювала стрункість і цілісність наукових побудов. У лекціях науковця він пізнав, за власними його словами, “яка насолода для молодого розуму, що починає наукове вивчення, відчувати себе у володінні цілісним поглядом на науковий предмет” [9, с. 357].

Згодом, залишившись у стінах університету, В. Й. Ключевський обрав для свого спеціального наукового дослідження широкий рукописний матеріал про життя давньоруських святих, в якому сподівався знайти “найбільш рясний і свіжий матеріал для вивчення участі монастирів у колонізації Північно-Східної Русі” [10, с. 34].

Наполеглива праця над колосальним, розсіяним багатьма книгосховищами рукописним матеріалом, не виправдала первинних наукових надій В. Й. Ключевського. Але все ж таки результатом цієї наукової праці була магістерська дисертація: “Давньоруські житія святих як історичне джерело”, написана в Москві в 1871 році, та присвячена формальній стороні буденної літератури, її джерел, зразків, прийомів і форм [11, с. 115].

Майстерне, істинно наукове дослідження одного з найбільших джерел нашої давньої церковної історії витримано в дусі того суворо критичного напрямку, який у церковно-історичній науці середини минулого століття далеко ще не був панівним.

Підходячи до вивчення загального ходу історії держави з точки зору історика-соціолога і знаходячи загальнонауковий інтерес цього вивчення “місцевої історії в розкритті природних та

закономірних явищ, що виявляють різнобічну гнучкість людського суспільства, його здатність застосовуватися до даних умов”, вбачаючи основну природну умову, направляли зміну головних форм нашого життя, у своєрідному ставленні населення до природи країни, В. Й. Ключевський висуває на перший план історію політичного соціально-економічного побуту (*передусім її людську природу*).

При цьому, звертаючи увагу в своїх дослідженнях на методологічне значення історичного вивчення та закладаючи в подальшому в основу навчального курсу політичні та історичні факти. Проте, таке класичне історичне вивчення, не дає змоги побачити їх в дійсному значенні всю сутність історичного процесу. “Розумова праця і моральний подвиг завжди залишаться кращими будівельниками суспільства, найбільш потужними двигунами людського розвитку” [12].

Прогресивні погляди та міркування, які були закладені під час навчання, дають свої наукові результати. І в цьому відношенні спадщина Чичеріна Б. М. завжди буде привертати увагу не тільки дослідників, а й тих, хто хоче навчитися міркувати та морально жити.

Й тому згодом “Філософія права” Б. М. Чичеріна також стала початком відродження природного права і була високо оцінена сучасниками. Наприклад, І. В. Михайлівський назвав Б. М. Чичеріна “найбільшим представником ідеалістичної філософії права” [13, с. 198], а П. М. Новгородцев зазначав, що Б. М. Чичерін одним із перших висловив “сучасну точку зору на природне право як на поняття ідеальне, й таке, що розвивається” [14, с. 122].

Своєю чергою, Е. М. Трубецький вбачав у Б. М. Чичеріну одного з найвидатніших “провісників ідеї природного права” [5, с. 6]. А Н. А. Бердяєв, висуваючи теорію природних, невід’ємних і абсолютних елементів у джерелах прав особистості, визнавав, що Борис Чичерін був “блискучим захисником теорії природного права, і новітні ідеалістичні течії у філософії права повинні вшанувати його як самого головного свого попередника” [15, с. 25].

Ще одним вагомим елементом наукової спадщини прихильників Бориса Чичеріна є співвіднесення його та К. Д. Кавеліна природно-правових та політичних поглядів.

Незважаючи на різні погляди певних філософських позицій, саме з проблеми взаємозв’язку особи-власності і держави у К. Д. Кавеліна і Б. М. Чичеріна багато в чому прослідковується єдність. Для них ставлення особистість – суспільство, особистість – держава, право – етика, соціальна філософія – політика стали центральною тематикою у їхніх дослідженнях, які вони намагалися ґрунтовно та фундаментально вирішувати з позиції теоретичного лібералізму [16, с. 250].

Незважаючи на принципові розбіжності позицій з питання общинного землеволодіння, обидва вони прихильники правового захисту, правового регулювання, взаємної рівноваги особистісного та державного початку, що протистоять анархічному свавіллю особистості, з одного боку, і деспотизму держави, з іншого.

Метафізичний сенс свободи вони розуміли як можливість духовного піднесення особистості до безумовної сутності, від чуттєвого до надчуттєвого (*в Чичеріна Б. М. – І.М.*) до визнання вирішальної ролі особистості в загальнолюдському розвитку (*у Кавеліна К. Д. – І.М.*).

Тому неприпустимо поводитися з особою, як з простим засобом досягнення чого-небудь, якихось покладених поза цим цілей. І якщо різні окремі ухвали могли змінюватися залежно від теоретичних уподобань чи політичної ситуації, то положення про абсолютну цінність людини завжди залишалося наріжним каменем у працях цих двох науковців.

Проведемо ще одне зіставлення природно-правових поглядів на визначення волі. В такому випадку визначення волі представники лібералізму в особі К.Д. Кавеліна і Б.М. Чичеріна сприйняли не лише західні ідеї щодо дослідженого зіставлення, але вони доповнили його вітчизняною гуманістичною традицією, яка поєднувала в собі принципи рівності і справедливості, що вносить в громадянське суспільство (товариство приватних інтересів і рівних можливостей) високий моральний потенціал.

Обидва науковці вже в той час прагнули виховувати та готувати народ до суспільного представництва, пропонуючи розпочати реформи зі громадянського суспільства. “Перетворення, що вводять міцний, розумний і законний порядок в країні замість свавілля і хаосу, за самою суттю справи повинні передувати політичним гарантіям”, – писав К. Д. Кавелін [17, с. 13].

Послідовно відстоюючи пріоритет права, ліберали К. Д. Кавелін і Б. М. Чичерін пов'язували його з ідеєю сильної правової держави, здатної проводити необхідні реформи, забезпечуючи порядок у суспільстві. Згідно з їхнім природно-правовим вченням держава за своєю природою є сила, що стоїть над класами і станами.

Держава створюється для того, щоб привести ворогуючі сили до згоди, щоб над приватним інтересом взяла гору ідея суспільного блага, щоб саме устремління до приватних природно-правових інтересів служило досягненню суспільних цілей. Держава в їхньому розумінні є вища форма організації, своєрідний “страховий поліс” нації [18, с. 15].

Але така вища форма організації, тобто держава, не може підміняти громадянське суспільство, втручатися в приватне життя громадян, регламентувати їх економічну діяльність. “Як і будь-яка економічна діяльність, виробництво та накопичення капіталу, – писав Чичерін, – є справа приватна, а не державна” [19, с. 55].

Як охоронець права, держава покликана тільки встановлювати загальні для всіх умови його придбання і захищати від посягання з боку інших.

Отже, погоджуючись із думкою науковця, держава повинна гарантувати свободу приватної власності й умови підприємницької практики, сприяти гармонійному природному розвитку відносини особистість – власність – держава [20, с. 40]

Хай там як, досить очевидно, що в ліберальній думки XIX століття консервативне начало не тільки було її органічною складовою частиною (що характерно для багатьох подібних концепцій і що, врешті-решт, є одним з істотних ознак лібералізму взагалі), але і висунуто на одне з найголовніших місць в теорії лібералізму. Особливо це було помітно на початку XX століття в соціально-філософських концепціях представників “нового лібералізму” [21, с. 170].

Висновки. Борис Миколайович Чичерін велику увагу в своїх дослідженнях приділяв соціально-філософському та політичному аналізу верховного союзу – держави, формам державного устрою, проблемам відносин держави – суспільства, реалізації політичної свободи.

Філософські погляди Чичеріна Б. М. – оригінальні і цікаві для вивчення. Вони і не є виключно перевагою західної філософії. Найважливіші аспекти його природно-правового вчення про релігію та моральність, їх взаємозв'язку з позиції громадської значущості, про державу загалом, висловлюють національні традиції філософії. Наскрізна тема в природно-правовому вченні Б. М. Чичеріна – проблема свободи. Як основна ідея ця тема включає ідею про особу, як носія вільної та творчої сили, що володіє свободою волі.

Протягом тривалого часу Б. М. Чичерін був єдиним видатним ученим, який відстоював ідею природного права в науці. Він розробив оригінальну природно-правову концепцію європейського рівня. Оригінальність концепції Чичеріна Б. М. полягає насамперед у системному взаємозв'язку всіх її елементів, у зв'язку з чим усуваються суперечності між позитивним і ідеальним правом. Громадянську свободу і політичну свободу він розглядав як дві різні, але взаємообумовлені форми свободи особи, причому політична свобода оцінювалася їм як необхідний чинник забезпечення індивідуальної свободи особи.

Загалом правове вчення Чичеріна Б. М., підтримане в подальшому іншими його прихильниками та послідовниками, є специфічним різновидом консервативного лібералізму, особливостями якого, на відміну від поглядів західноєвропейських лібералів, є визнання історичної та моральної ролі держави у розвитку та забезпеченні свободи особистості.

В історію юриспруденції міцно вписані ім'я та творча спадщина видатного мислителя, педагога, громадського діяча, представника відомого дворянського роду Бориса Миколайовича Чичеріна. Аналіз філософських, політичних і правових поглядів Б. М. Чичеріна ставав спеціальним предметом багатьох досліджень. Засновник державної школи історіографії, оригінальний

представник неогегельянства в філософії, найвидатніший представник лібералізму – ось деякі характеристики і оцінки внеску вченого в скарбничку вітчизняної науки.

1. Чичерин Б. Н. Воспоминания. М., 1991. – 57 с. 2. Чичерин Б. Н. Положительна философия и единство науки. – М., 1892. – С. 17-18, 28-29, 97. 3. Новгородцев П. И. Об общественном идеале // Об общественном идеале М., 1991. – 566 с. 4. Лоський Н. О. История философии права/ Н.О. Лоський. – М., 2009. – № 1. – С. 182–199. 5. Трубецкой Е. Н. Борис Николаевич Чичерин как поборник правды в праве // Вестник права. – СПб., 1994. – № 3. – С. 6–7. 6. Величко А. М. Вчення Б. М. Чичеріна про право і державу / А. М. Величко. – СПб.: Санкт-Петербурзький державний університет, 1995. – 25 с. 7. Валицкий А. Моральність і право в теоріях лібералів початку ХХ ст. / А. Валицький // Питання філософії, 1991. – № 8. – С. 30–38. 8. Шевченко Т. Г. Біографія. – К., 1984. – С. 386–396 [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/shevchenko/bio12.htm> 9. Пінчук Ю. А. Ключевський Василь Йосипович // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4 : Ка – Ком. – 557с. 10. Українська радянська енциклопедія : [у 12-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан ; редкол.: О. К. Антонов та ін. – 2-ге вид. – К. : Головна редакція УРЕ, 1974–1985., Том 5., К., 1980. – 234 с. 11. Електронний ресурс: Вчення про державу: Б. М. Чичерін і К. Д. Кавелін. – Режим доступу: <http://ua-referat.com/%D0%92%D1%87%D0/> 12. Чичерин Б. Н. Политические мыслители древнего и нового мира: учеб. пособие для юрид. спец. вузов. – СПб.: Лань, 1999. – 333 с. 13. Бердяев Н. А. Чичерин и Михайловский // *Sub specie aeternitatis. Опыты философские, социальные и литературные (1900–1906 гг.)*. СПб., 1997. – 213 с. 14. Новгородцев П. И. Введение в философию права: Кризис современного правосознания. – РАН. Ин-т государства и права. – М.: Наука, 1997. – 269 с. 15. Томсинов В. А. Российские правоведы XVIII – XX веков: Очерки жизни и творчества. В 2-х т. – Т. 1. – М., 2007. – С. 312. 16. Бердяев Н. А. Философская истина и интеллигентская правда // В кн.: *Вехи. Интеллигенция в России: сборник статей 1909–1910. М. – 1991.* – С. 24–43. 17. Чижевски С. Л. Охоронний лібералізм Б. М. Чичеріна та проблема співвідношення свободи, порядку і права / С. Л. Чижевски // *Право і політика*, 2008. – № 10. – С. 250–257. 18. Богданова Н. А., Швердяев С. Н. Наука государственного права и ее преподавание на юридическом факультете Императорского Московского университета (к 250-летию Московского университета) // *История, теория, практика российского права. Сб. науч. раб: Вып. 1 / Отв. ред. В. В. Захаров.* Курск, 2005. – 313 с. 19. Евлампиев И. И. Философские и социально-политические взгляды Б. Н. Чичерина. – В кн.: *Чичерин Б. Н. Собственность и государство.* – СПб.: Издательство РХГА, 2005. – С. 3–30. 20. Чичерин, Б. Н. *Собственность и государство.* – СПб.: Изд-во Русской Христианской Гуманитарной Академии, 2005. – 824 с. 21. Чижевски С. Л. Вчення Чичеріна про особистість та свободу / С. Л. Чижевски // *Полігностис*, 2008. – № 3. – С. 37–49. 22. Бабицкий Б. Е. Чичерин Б. Н. как буржуазно-либеральный историк государства и права // *Ученые записки / Белорусский государственный университет.* 1997. – Вып. 34. – С. 168–196.

REFERENCES

1. Chycheryn B. N. *Vospomynanyya [Memories]* Moscow, 1991. 57 p. 2. Chycheryn B. N. *Polozhytel'na fylosofiyya y edynstvo nauky [Positive Philosophy and the Unity of Science]* Moscow, 1892., pp. 17–18, 28-29, 97. 3. Novhorodtsev P. Y. *Ob obshchestvennom ydeale // Ob obshchestvennom ydeale [On the social ideals]* Moscow, 1991. 566 p. 4. Los'kyu N. O. *Istoriya filosofiyi prava [History of Philosophy of Law]* Moscow, 2009. Vol. 1., pp. 182–199. 5. Trubetskoy E. N. *Borys Nykolaevych Chycheryn kak pobornyk pravdy v prave // Vestnyk prava [Boris Chicherin as a champion of the right to truth]* St. Petersburg. 1904. Vol. 3., pp. 6–7. 6. Velychko A. M. *Vchennya B. M. Chycherina pro pravo i derzhavu [Vchennya B. M. Chicherina about right i Power]* Sankt-Peterbur, Publ., Sankt-Peterburz'kyy derzhavnyy universytet, 1995. 25 p. 7. Valytskyu A. *Moral'nist' i pravo v teoriyakh liberaliv pochatku XX st. / [Moralnist i right in teoriyah liberaliv cob XX century.]* Kiev., Publ., Pytannya filosofiyi, 1991. Vol. 8., pp. 30–38. 8. Shevchenko T. H. *Biohrafyya [Biography]* Kiev., 1984. pp. 386–396

<http://litopys.org.ua/shevchenko/bio12.htm> 9. Pinchuk Yu. A. Klyuchevs'kyi Vasyl' Yosypovych // *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy : u 10 t. / redkol.: V. A. Smoliy (holova) ta in. Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. [Klyuchevsky Vasil Josipović]Kiev., Publ., Nauk. dumka, 2007. – Vol. 4: Ka – Kom. – 557 p.* 10. *Ukrayins'ka radyans'ka entsyklopediya : [u 12-ty t.] / hol. red. M. P. Bazhan ; redkol.: O. K. Antonov ta in. – 2-he vyd. [Ukrainian Soviet Encyclopedia]Kiev., Publ., Holovna redaktsiya URE, 1974–1985., Vol 5., 1980. – 234 p.* 11. *Elektronnyy resurs: Vchennya pro derzhavu: B. M. Chycherin i K. D. Kavelin [The doctrine of state: B. M. Chicherin and K. D. Cavelin] <http://ua-referat.com/%D0%92%D1%87%D0/>* 12. Chycheryn B. N. *Polytycheskye myslytely drevneho y novoho myra [Political thinkers drevneho a new world.] Ucheb. posobye dlya yuryd. spets. vuzov. – Kiev., Publ. Lan', 1999. 333 p.* 13. Berdyaev H. A. Chycheryn y Mykhaylovskyy // *Sub specie aeternitatis. Oпыты fylosofskiye, sotsyal'nyye y lyteraturnyye (1900–1906 hh.) [Chicherina and Michael], 1997. 213 p.* 14. Novhorodtsev P. Y. *Vvedeniye v fylosofyyu prava: Kryzys sovremennoho pravosoznaniya [Introduction to philosophy of law: Crisis sovremennoho justice.] RAN. Yn-t hosudarstva y prava. Moscow. Publ. Nauka, 1997. 269 p.* 15. Tomsynov V. A. *Rossyyskiye pravovedy XVIII – XX vekov: Ocherky zhyzny y tvorchestva. [Rossyyskiye pravovedy XVIII – XX centuries: Essays life and creativity.] V 2-kh t. – Moscow, 2007., Vol. 1. – 312 p.* 16. Berdyaev H. A. *Fylosofskaya ystyna y yntellyhent-skaya Pravda [Fylosofskaya truth is the truth and yntellyhentskaya] V kn.: Vekhy. Yntellyhentsyya v Rossyy: sbornyk statey 1909–1910. Moscow. 1991. pp. 24–43.* 17. Chyzhky S. L. *Okhoronnyy liberalizm B.M. Chycherina ta problema spivvidnoshennya svobody, poryadku i prava [Security liberalism BM Chicherina problem of balance and freedom, law and order] Moscow. Publ. Pravo i polityka, 2008., Vol. 10. pp. 250–257.* 18. Bohdanova N. A., Sheverdyaev S. N. *Nauka hosudarstvennoho prava y ee prepodavanye na yurydycheskom fakul'tete Ymperatorskoho Moskovskoho unyversyteta (κ 250-letyyu Moskovskoho unyversyteta) [Science and state-owned ee prepodavanye right to juridical fakultete the Moscow Imperial University] // Ystoryya, teoriya, praktyka rossyyskoho prava. Sb. nauch. rab: Vol. 1 / Otv. red. V. V. Zakharov. Kursk, 2005. 313 p.* 19. Evlampyev Y. Y. *Fylosofskye y sotsyal'no-polytycheskye vzhlyady B. N. Chycheryna. [Philosophical and socio-Political vzhlyady BN Chicherina] – V kn.: Chycheryn B. N. Sobstvennost' y hosudarstvo. Moscow, Publ. Yzdatel'stvo RKhHA, 2005., pp 3–30.* 20. Chycheryn B. N. *Sobstvennost' y hosudarstvo. [Property and STATE]: St. Petersburg. Publ. Yzd-vo Russkoy Khrystyanskoy Humanytarnoy Akademyy, 2005. – 824 p.* 21. Chyzhky S. L. *Vchennya Chycherina pro osobystist' ta svobodu [Teaching Chicherina of the individual and freedom] Publ. Polihnozis, 2008., Vol. 3. pp. 37–49.* 22. Babytskyy B. E. Chycheryn B. N. *kak burzhuažno-lyberal'nyy ystoryk hosudarstva y prava [Chicherina B. N. As the bourgeois historian lyberalnyy State and law] Minsk. Publ. Uchenye zapysky /Belorusskyy hosudarstvennyy unyversytet. 1997. – Vol. 34. – pp. 168–196.*